

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ НАДАННЯ БЕЗОПЛАТНОЇ ВТОРИННОЇ ПРАВОВОЇ ДОПОМОГИ В ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Рибалкін Андрій Олександрович - кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальноправових дисциплін Дніпропетровського державного
університету внутрішніх справ (Україна)

Зеленіна Марина Володимирівна - слухач магістратури юридичного
факультету Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ
(Україна)

УДК 340.11

В статье проведен комплексный анализ института бесплатной вторичной правовой помощи в Украине и предоставлены научно-теоретические предложения по решению проблемных аспектов ее предоставления. Акцентировано внимание на необходимости стимулирования адвокатов к оказанию качественной помощи, поскольку значительное количество дел, которые находятся у адвоката, мешает концентрации и, как следствие, уменьшает уровень положительных решений. Кроме того, отмечено, что бесплатная правовая помощь не предусматривает поддержку граждан в обращении в международные судебные учреждения, например, в Европейский суд по правам человека. В современных условиях в Украине государство и общественные организации активно работают в направлении повышения уровня доступности бесплатной правовой помощи в Украине.

Ключевые слова: система бесплатной правовой помощи, бюро правовой помощи, доступность бесплатной вторичной правовой помощи, независимость системы бесплатной правовой помощи

The article provides a comprehensive analysis of the institute of free secondary legal aid in Ukraine and formulates scientific and theoretical proposals for solving the problem aspects of its provision. It is emphasised that the quality of free legal aid depends on many factors. It is stressed that it is necessary to stimulate lawyers to provide qualitative assistance, since a significant number of cases, which an attorney has, disturbs concentration, and as a consequence, reduces the level of positive decisions.

It is noted that free legal aid does not provide for the support of citizens in applying to international judicial bodies, for example, to the European Court of Human Rights. International assistance can be provided by the system of public receptions of the Ukrainian Helsinki Human Rights Union.

It is emphasised that under the current conditions in Ukraine, the state and public organizations are actively working to increase the level of access to free legal aid in Ukraine. The Law of Ukraine "On Free Legal Aid" contains an expanded list of persons entitled, in particular, to receive free secondary legal aid, the rights and obligations of the subjects providing such assistance. However, given the abstract nature of the legal norms and the style of their presentation, there is a need in society for clarifying these normative provisions to the population. For this purpose, various activities are carried out, in particular, cooperation with the media, publishing of brochures, distribution of educational content on the Internet, which has a positive effect and, as a consequence, leads to the achievement of the corresponding goal – increasing of the level of accessibility of free legal aid in Ukraine.

Key words: system of free legal aid, legal aid bureau, availability of free secondary legal aid, independence of the system of free legal aid.

Articolul conține o analiză cuprinzătoare a institutului de asistență juridică secundară gratuită în Ucraina și oferă propuneri științifice și teoretice pentru rezolvarea aspectelor problematice de reprezentare a acesteia. Este accentuată atenția asupra necesității încurajării avocaților în a presta servicii juridice calitate, deoarece multiplele cauze în gestiune, distrag atenția acestuia la calitate, scade nivelul de concentrare, respectiv se reduce numărul de decizii pozitive. Mai mult, se remarcă faptul că asistența juridică gratuită nu prevede sprijinul cetățenilor în aplicarea la instituțiile judiciare internaționale, de exemplu, la Curtea Europeană a Drepturilor Omului. În condițiile actuale din Ucraina, Statul și organizațiile publice conlucrează activ în scopul creșterii disponibilității asistenței juridice gratuite în Ucraina.

Cuvinte cheie: sistemul gratuit de asistență juridică, biroul de asistență juridică, disponibilitatea asistenței juridice secundare gratuite, independența sistemului de asistență juridică gratuită

Постановка проблеми. В умовах сьогодення в Україні набуває розвитку інститут безоплатної правової допомоги як гарантія захисту прав і свобод людини і громадянина. Порівняно із 2011 р., коли система тільки почала функціонувати, сьогодні рівень якості досліджуваного інституту значно зріс. Так, питання щодо забезпечення належного якісного рівня безоплатної вторинної правової допомоги залишаються актуальними, що зумовлює необхідність дослідження окремих теоретичних та практичних аспектів її функціонування.

Стан наукової розробленості. Питання щодо надання безоплатної правової допомоги, зокрема вторинної, досліджували у своїх наукових роботах як теоретики, так і практики, зокрема: А. Бежевець, Є. Бова, С. Гончаренко, І. Гловацький, С. Фурса та ін. Проте, не вирішеними є проблемні аспекти надання безоплатної вторинної правової допомоги в законодавстві України та перспективи їх вирішення.

Метою статті є комплексний аналіз інституту безоплатної вторинної правової допомоги в Україні та надання науково-теоретичних пропозицій щодо вирішення проблемних аспектів її надання.

Виклад основного матеріалу. Конституція України у ст. 59 проголошує, що кожен має право на правову допомогу. У передбачених законом випадках ця допомога надається безоплатно [8]. Аналізуючи цю норму Основного Закону, можемо виокремити два глобальних блоки діяльності держави, що стосуються забезпечення прав людини і громадянина. А. Іванцова у своєму дослідженні «Поняття безоплатної правової допомоги в Україні та за кордоном» [4, с. 40], виділяє першим блоком питання аб-

солютного права на отримання правової допомоги людиною та громадянином і, як наслідок, створення державою умов задля забезпечення цього права. Науковець підкреслює, що така допомога за Основним Законом має бути доступною, нічим не обмеженою й реальною. Доступність правової допомоги гарантується наявністю системи юридичних установ, здатної забезпечити населення держави всебічною та якісною юридичною допомогою.

Другий блок стосується випадків безоплатного надання правової допомоги. З приводу цієї тези науковець зазначає, що на державу, зокрема на законодавчу гілку влади, покладено обов'язок визначити такі аспекти, як коло випадків, коли правова допомога надається безоплатно; передбачити в Державному бюджеті певний обсяг коштів на оплату такої допомоги; розробити й затвердити механізм надання безоплатної правової допомоги [4, с. 41]. Слід акцентувати увагу, що невизначеність або недостатній рівень законодавчого закріплення хоча б одного з перелічених елементів може мати наслідком низький рівень правового захисту громадян, а також зловживання владою, службовим становищем тощо.

Основним нормативно-правовим актом у сфері безоплатної правової допомоги, зокрема вторинної, є Закон України «Про безоплатну правову допомогу» від 02.06.2011 р. № 3460-VI. Відповідно до ст. 13 Закону, безоплатна вторинна правова допомога – вид державної гарантії, що полягає у створенні рівних можливостей для доступу осіб до правосуддя [10]. Вищезазначений вид допомоги включає такі види правових послуг, як захист та здійснення представництва інтересів осіб, які мають пра-

во на таку допомогу, а також складання процесуальних документів.

Слід зазначити, що високого рівня у сфері безоплатної правової допомоги в цілому та вторинної безоплатної правової допомоги, неможливо досягти, використовуючи лише національні засоби та ресурси. Тому виконання Україною міжнародно-правових зобов'язань є одним із провідних елементів забезпечення ефективного механізму реалізації БПД в Україні. Відповідно до ст. 9 Конституції України чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України [8]. Так, у Конституції України закріплення права на правову допомогу є результатом імплементації міжнародно-правових норм.

У контексті вищезазначеного, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, Конвенція про статус біженців, Конвенція про правову допомогу та правові відносини у цивільних, сімейних та кримінальних справах та інші міжнародні акти передбачають обов'язок держави забезпечити безоплатну та ефективну правову допомогу особам, які її потребують, і встановити мінімальні вимоги до надання такої допомоги.

Право на правову допомогу, гарантоване п. 3 (с) ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ратифікованої Законом України № 475/97ВР від 17.07.1997 р., передбачає, що кожний обвинувачений у скоєнні кримінального злочину має право захищати себе особисто або через обраного ним захисника, а якщо у нього немає достатніх коштів для оплати послуг захисника, мати призначеного йому захисника безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [6].

У рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Пакеллі проти Німеччини» від 25.04.1983 р. зазначено, що це положення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує особі, обвинувачений у скоєнні кримінального злочину, три права: захищати себе особисто; мати обраного нею самою представника і, за визначених умов, мати

призначеного йому захисника безоплатно [7, с. 376].

Проте, як стверджує А. Коршенко, міжнародні стандарти у сфері надання безоплатної правової допомоги не обмежуються лише кримінально-правовою сферою. Права, передбачені п. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, є складовим елементом загального поняття справедливого судового розгляду, що охоплює й випадки здійснення цивільного судочинства [7, с. 377].

Європейський суд з прав людини не відносить право на правову допомогу у справах про цивільні права та обов'язки до загальних вимог п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод про справедливе судочинство. Пункт 3 (с) ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод стосується тільки кримінального процесу.

Ст. 14 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, визначає зобов'язання держав та вимоги до надання безоплатної правової допомоги як до одного з основних компонентів справедливого судочинства.

У п. 3 (с) ст. 6 «Право на справедливий суд» Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод зазначено, що кожний обвинувачений у вчиненні кримінального правопорушення має право за браком достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника – одержувати таку допомогу безоплатно, коли цього вимагають інтереси правосуддя [6].

Якщо звертатись до міжнародних стандартів у сфері надання правової допомоги, то слід акцентувати увагу, що Рада Європи розрізняє категорії «правова допомога» і «правова консультація» [4]. Під першою розуміється можливість особи використовувати або захищати свої права у будь-яких судах, компетентних виносити рішення в цивільних, торгових, адміністративних, соціальних чи податкових справах (п. 1 Резолюції № (78) 8 Комітету міністрів про правову допомогу й консультації) [14]. Правова консультація передбачає забезпечення особам, які перебувають в економічно несприятливому становищі, можливість одержання необхідної правової консультації з усіх питань, що можуть стосуватися їх прав та інтересів (п. 12 Резолюції № (78) 8).

З метою забезпечення виконання Україною зобов'язань щодо утворення ефективної системи безоплатної правової допомоги, визначених у Резолюції № 1466 «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» від 05.10.2005 р. [11], Наказом Міністерства юстиції України «Про заходи щодо реформування безоплатної правової допомоги» [13] було створено Раду з координації реформи безоплатної правової допомоги. Проте Постановою Кабінету Міністрів України «Про утворення Координаційного центру з надання правової допомоги» від 06.05.2012 р., ліквідовано Центр правової реформи і законопроектних робіт при Міністерстві юстиції, і сьогодні він є державною установою, метою якого є забезпечення функціонування ефективної системи безоплатної правової допомоги та забезпечення її доступності та якості.

Загалом зміст гарантованого державою права на безоплатну професійну правничу допомогу визначають як отримання наступних правових послуг: правової інформації; консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг та інших документів правового характеру; допомога в забезпеченні доступу особи до вторинної правової допомоги та медіації; захисту; здійснення представництва інтересів осіб, що мають право на безоплатну вторинну правову допомогу, в судах, інших державних органах, органах місцевого самоврядування, перед іншими особами; складення документів процесуального характеру. Зазначені послуги повністю або частково надаються за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел [1, с. 19]. Реалізація безоплатної вторинної правової допомоги регламентований національними нормативно-правовими актами та міжнародними договорами, ратифікованими Верховною Радою України.

Згідно із законодавством, Координаційний центр з надання правової допомоги має повноваження щодо заснування друкованих засобів масової інформації, видання та розповсюдження книг та інших друкованих матеріалів; виробництва та розповсюдження соціальної реклами, відео- та аудіопродукції. Відповідно до положення про центри з надання безоплат-

ної вторинної правової допомоги, місцеві центри відповідно до покладених на них завдань: розповсюджують інформацію у сфері захисту прав, свобод і законних інтересів громадян, надання безоплатної правової допомоги; проводять тематичні семінари, лекції, зокрема у навчальних закладах, закладах позашкільної освіти, в закладах післядипломної освіти, навчально-виховних закладах для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; для визначених категорій громадян, зокрема пенсіонерів, інвалідів, учасників антитерористичної операції, молоді, громадських активістів, вчителів та педагогічних працівників, медичних працівників, інших вразливих суспільних груп з метою підвищення правової свідомості, культури та освіченості населення, запобігання злочинності [9].

Значна увага приділяється збору та поширенню інформації не лише про можливості отримання безоплатної первинної та вторинної правової допомоги, але і про діяльність системи, її результати, зокрема успішні історії надання такої допомоги, кращі адвокатські практики при наданні БВПД та практики, які застосовують центри під час надання БВПД та БППД, партнерській взаємодії з громадами.

На офіційному веб-сайті Координаційного центру з надання правової допомоги наведено статистичні дані щодо діяльності суб'єктів з надання вказаної допомоги. Наприклад, у період з 2013 по 2017 роки кількість доручень адвокатам для надання безоплатної вторинної правової допомоги у Дніпропетровській області складає 47094, в Одеській – 36255, у Київській – 35399. Зазначені області є лідерами у кількості зазначених доручень. Найменшу кількість можна побачити у Чернівецькій області, де вона складає лише 4430 за 5 років. Представлені також діаграми, що засвідчують кількість відмов від адвокатів за останні 5 років. Так, у Донецькій області відсоток відмов становить 2,26%, у Черкаській – 2,52%, у Кіровоградській – 10,74% [17].

У квітні 2016 р. Координаційний центр спільно з Українською Фундацією Правової Допомоги за підтримки Міжнародного фонду «Відродження» підготували серію з 5-ти буклетів інформаційно-роз'яснювального характеру

для учасників АТО (накладом 178 331 примірників). Буклети були видрукувані та розповсюджені до місцевих центрів з надання БВПД у квітні 2016 р. для використання в роботі з відповідною цільовою аудиторією – учасниками АТО, членами їх родин, інших військовослужбовців.

Серія складається з таких тем: дії позичальника мобілізованого учасника АТО, який має зобов'язання по кредиту, дії незаконно звільнених учасників АТО; забезпечення учасників АТО ліками та лікарськими засобами; реалізація учасниками АТО права на землю та житло; пільги учасникам бойових дій та особам, прирівняним до них; укладення та припинення контрактів військовими під час АТО.

За висновками 2017 р. оцінювання системи безоплатної правової допомоги в Україні, проведеними представниками Ради Європи, українська система безоплатної вторинної правової допомоги включає чималий перелік осіб, які мають право на БВПД і, як наслідок, забезпечує широкий доступ до правосуддя та захист прав людини [16, с. 97].

З метою підвищення рівня доступності безоплатної правової допомоги, Координаційний центр активно співпрацює з багатьма міжнародними організаціями, проектами міжнародної технічної допомоги та громадськими організаціями, серед яких можна виділити наступні. Проект «Доступна та якісна правова допомога в Україні» [2], який впроваджується Канадським бюро міжнародної освіти, є одним з основних партнерів Координаційного центру. Проект має на меті покращення рівного доступу до правосуддя для населення України (особливо представників вразливих верств) шляхом підтримки впровадження системи безоплатної правової допомоги та підвищення рівня обізнаності населення щодо прав на отримання безоплатної правової допомоги. Можна виділити і Громадську спілку «Мережа правового розвитку» як коаліцію громадських організацій, які розвивають територіальні громади через надання безоплатної правової допомоги, та Всеукраїнську благодійну організацію «Українська фундація правової допомоги». Остання не лише надає безоплатну правову допомогу, а й працює над забезпеченням до-

ступності правової допомоги та простоти процедур її отримання, створення умов для системного діалогу між основними партнерами у сфері надання безоплатної правової допомоги.

Сьогодні в контексті активного розвитку надання безоплатної правової допомоги, одним із суб'єктів надання якісної допомоги виступає адвокатура, яка здійснює захист, представництво інтересів осіб, що мають право на правову допомогу. Так, відповідно до Закону України «Про безоплатну правову допомогу», адвокати беруть активну участь у розбудові системи безоплатної вторинної правової допомоги. Проте, в умовах сьогодення якості надання такої допомоги потребує вдосконалення, що зумовлено досить невисоким рівнем довіри в суспільстві до безоплатної правової допомоги та до суб'єктів, які її надають.

Згідно з п. 2 ст. 26 Закону України «Про безоплатну правову допомогу», адвокат, який надає безоплатну вторинну правову допомогу, зобов'язаний надавати цю допомогу якісно та в необхідному обсязі [10]. Такий же обов'язок покладений на адвокатів контрактом, який вони укладають із центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги.

Якщо звернутись до міжнародного досвіду, то практика Європейського Суду по правах людини має істотну кількість розглянутих справ про питання надання юридичної допомоги, у тому числі безкоштовно. Так, у справі *Artico v. Italy* [14] особі була надана безкоштовна правова допомога, однак захисник та обвинувачений не змогли дійти згоди, внаслідок чого останній подав скаргу, у якій просив замінити захисника, але отримав відмову. Установивши порушення п. 3 (с) ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, Європейський суд з прав людини заявив, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод повинна бути ефективним інструментом захисту прав людини. Суд підкреслив, що на державу не покладається обов'язок стежити за якістю правової допомоги, що надається, не завжди розбіжності між обвинувачуванням та захисником свідчать про неефективність захисника, але якщо держава повідомлена про наявні проблеми у відносинах між обвинувачуванням та захисником, що негативно відо-

бражається на якості правової допомоги, вона зобов'язана вжити заходів.

Слід зазначити, що рівень та якість надання безоплатної вторинної правової допомоги в Україні до 2012 р. був низьким. Це спричинило прийняття низки рішень Європейського суду з прав людини проти України щодо порушення вимог Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод у частині права на справедливий суд, призначення захисника та забезпечення людей безоплатною правовою допомогою. Як приклад можна навести декілька вирішених Європейським судом з прав людини справ, у яких звернено увагу на порушення права на правову допомогу: справи «Бортник проти України» (№ 39528/04 від 27.01.2011 р.), «Нечипорук та Йонкало проти України» (№ 42310/04 від 21.01.2011 р.), «Балицький проти України» (№ 12793/03 від 03.11.2011 р.) [18, с. 271]. Проте, зважаючи, що законодавчо безоплатна правова допомога як правова допомога, що гарантується державою та повністю або частково надається за рахунок коштів Державного бюджету України, місцевих бюджетів та інших джерел [10], була прийнята у 2011 р. Безпосередньо система надання такої допомоги почала працювати пізніше – з січня 2013 р. у кримінальних провадженнях, з липня 2015 р. – у цивільних та адміністративних, тому якість зазначеної допомоги була невисокою. Найбільш суттєві процеси і зміни в системі безоплатної правової допомоги, зокрема вторинної, відбувались упродовж минулого року [18, с. 272].

Зокрема, відповідною робочою групою були розроблені та затверджені Стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги [12]. Також слід зазначити, що у системі надання безоплатної правової допомоги із 2014 р. діють Стандарти якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у кримінальному процесі.

Варто звернути увагу, що дотримання Стандартів є обов'язковим для адвокатів при наданні ними безоплатної вторинної правової допомоги. За порушення цих Стандартів адвокати відповідають в обсязі, встановленому законодавством та умовами контракту (догово-

ру) з Центром з надання безоплатної вторинної правової допомоги [3, с. 150].

На офіційному веб-сайті Координаційного центру з надання правової допомоги опубліковано звіт щодо проведеного моніторингу дотримання адвокатами стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у 2017 р.. Менеджери з якості системи надання безоплатної правової допомоги провели 743 спостереження за роботою 616 адвокатів у судах, а також – 216 бесід із клієнтами. У переважній більшості випадків адвокати дотримуються Стандартів. Грубих порушень Стандартів не зафіксовано. Більшість клієнтів задоволена роботою адвокатів. Проте, виявлено 4 випадки недотримання адвокатами Стандартів, зокрема: відсутність у адвоката досьє – 2; адвокат не повідомив центр про вступ у справу адвоката за договором (в тому числі укладення договору з клієнтом для захисту якого видано доручення) – 1; адвокат не повідомив центр про вибуття зі справи у зв'язку з відмовою клієнта від захисту та його бажання захищати себе самостійно – 1. До того ж забезпечення якісної і доступної правової допомоги через адвокатуру та ефективну систему безоплатної правової допомоги є одним з заходів Плану дій з реалізації Національної стратегії у сфері прав людини до 2020 р. [5].

Висновки. Якість безоплатної правової допомоги залежить від багатьох чинників. Зокрема, адвокати зазначають, що необхідності стимулювання до надання якісної допомоги, оскільки значна кількість справ, які знаходяться в адвоката, заважає концентрації і, як наслідок, зменшує рівень позитивних рішень. Крім того, безоплатна правова допомога не передбачає підтримку громадян у зверненні до міжнародних судових установ, наприклад, до Європейського суду з прав людини. Допомога на міжнародному рівні може бути надана системою громадських приймалень Української Гельсінської спілки з прав людини. В умовах сьогодення в Україні держава та громадські організації активно працюють у напрямку підвищення рівня доступності безоплатної правової допомоги в Україні. Закон України «Про безоплатну правову допомогу» містить розгорнутий перелік осіб, що мають право, зокрема, на

отримання безоплатної вторинної правової допомоги, права та обов'язків суб'єктів з надання такої допомоги. Але, зважаючи на абстрактний характер правових норм та стиль їх викладення, в суспільстві існує потреба у роз'ясненні цих нормативних положень населенню. З цієї метою здійснюється різна діяльність, зокрема, співпраця із засобами масової інформації, видавництво брошур, розповсюдження відео просвітницького характеру у мережі Інтернет, що має позитивний характер та, як наслідок, досягнення відповідної мети – підвищення рівня доступності безоплатної правової допомоги в Україні.

Література

1. Бреус С. М. Зміст права на гарантовану державою безоплатну професійну правничу допомогу та перспективи законодавчого врегулювання механізмів його реалізації. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2017. № 1. С. 19-23., с. 19
2. Доступна та якісна правова допомога в Україні. URL: <http://qala.org.ua/uk/>.
3. Заборовський В. В. Адвокат як суб'єкт надання правової (професійної правничої) допомоги. *Порівняльно-аналітичне право*. 2016. № 2. С. 248-250.
4. Іванцова І. В. Поняття безоплатної правової допомоги в Україні та за кордоном. *Часопис Академії адвокатури України*. 2015. № 3. С. 40-45.
5. Координаційний центр з надання правової допомоги: офіційний веб-сайт. URL: <http://legaid.gov.ua>.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. *Урядовий кур'єр*. 2010. № 215.
7. Коршенко А.В. Міжнародно-правові стандарти права особи на правову допомогу та їх співвідношення з національним законодавством. *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 375-378.
8. Конституція України від 28.06.1996 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141 (зі змінами внесеними Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 02.06.2016. *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 28. Ст. 532).
9. Положення про центри з надання безоплатної вторинної правової допомоги: Наказ Міністерства юстиції України від 02.07.2012 р. № 967/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1091-12>.
10. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 23.12.2011 р. № 3460-VI (зі змін та допов.). *Відомості Верховної Ради України України*. 2011. № 51. Ст. 577.
11. Провиконання обов'язків та зобов'язань Україною: Резолюція 1466 Парламентської Асамблеї Ради Європи від 05.10.2005 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/994_611.
12. Про затвердження Стандартів якості надання безоплатної вторинної правової допомоги у цивільному, адміністративному процесі та представництва у кримінальному процесі: Наказ Міністерства юстиції України від 21.12.2017 р. № 4125/5. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1554-17>.
13. Про заходи щодо реформування безоплатної правової допомоги: Наказ Міністерства юстиції України від 24.01.2006 р. № 58/7 URL: <http://old.minjust.gov.ua/7025>.
14. Резолюція (78) 8 Комітету Міністрів Ради Європи про юридичну допомогу та консультації від 02.03.1978 р. / за ред. А. Гутнікова. *Збірник договорів Ради Європи*. Санкт-Петербург: Парус. 2006. 254 с.
15. Рішення у справі «Artico v. Italy» від 13.05.1980. European Court of Human Right. URL: <http://european-court.eu/resheniya-evropejskogo-suda-na-russkom-yazyke/artiko-protiv-italii-postanovlenie-evropejskogo-suda/>.
16. Рішко М. І. Проблеми і перспективи розвитку системи безоплатної правової допомоги в Україні. *Право*. 2016. № 31. С. 95-101.
17. Статистичні дані щодо діяльності безоплатної вторинної правової допомоги: дані Координаційного центру з надання правової допомоги. URL: <http://legaid.gov.ua/ua/statistics-ukr>.
18. Яновська О. Г. Загальні засади надання безоплатної правової допомоги у кримінальному провадженні. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2013. № 4. С. 268-274.